

УДК 94:2](4-11)«194/198»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/99-2-6>

Євгеній Сніда,

orcid.org/0000-0002-6681-9786

кандидат історичних наук,

доцент кафедри спеціальних галузей історичного знання та дидактики історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

(Дніпро, Україна) *snida2017@ukr.net*

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИЙ ЧИННИК У ФОРМУВАННІ АНТИТОТАЛІТАРНОГО ДИСКУРСУ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ 1940-Х – 1980-І РР.)

У статті проаналізовано роль релігійно-церковного чинника в генезисі антитоталітарного спротиву в країнах Східної Європи кінця 1940-х – 1980-х рр. На основі компаративного підходу та методів дискурс-аналізу досліджено трансформацію церковної риторики від стратегії збереження інституційної структури до активного захисту прав людини.

Застосування концептуальних меж «паралельного полісу» В. Бенди та «життя в правді» В. Гавела уможливило деконструвати релігійний активізм як специфічний формат суспільно-політичного спротиву тоталітарній ідеології.

Наукова новизна полягає у системному переосмисленні релігійного чинника як самостійного складника анти-тоталітарного дискурсу, що дозволило узагальнити типологію стратегій спротиву в Польщі, Чехословаччині та Угорщині за критерієм їхньої комунікативної та організаційної структури (інституційна, інтелектуально-підпільна та мережева моделі). Обґрунтовано концептуальний зв'язок між соціальною доктриною католицької церкви та теорією «паралельного полісу», що розкрило механізм трансформації метафізичних категорій («життя в правді», «гідність особистості») у дієвий інструмент правозахисного руху й політичної делегітимації комуністичних режимів.

Підсумовано, що релігійно-церковний опір був не лише формою неприйняття комуністичної ідеології, а й складником формування автономного простору громадянського суспільства в умовах тоталітаризму. Узагальнено, що католицька церква в Польщі, Чехословаччині та Угорщині трансформувалася в ретранслятора опозиційної комуністичному режиму світоглядної доктрини, заснованої на морально-етичній антропології. Висвітлено, що через етичну концепцію католицької церкви було підірвано екзистенційні засади комуністичної системи в східноєвропейських країнах і закладено інтелектуальне підґрунтя для поступового мирного переходу до демократичних змін.

Ключові слова: релігія, церква, Східна Європа, Польща, Чехословаччина, Угорщина, «паралельний поліс».

Yevhenii SNIDA,

orcid.org/0000-0002-6681-9786

PhD,

Associate Professor at the Department of Special Fields
of Historical Knowledge and History Didactics

Oles Honchar Dnipro National University

(Dnipro, Ukraine) *snida2017@ukr.net*

THE RELIGIOUS AND CHURCH FACTOR IN THE FORMATION OF ANTI-TOTALITARIAN DISCOURSE IN EASTERN EUROPEAN COUNTRIES (LATE 1940S–1980S)

This article analyzes the role of religious and ecclesiastical factors in the emergence of anti-totalitarian resistance in Eastern European countries from the late 1940s to the 1980s. Using a comparative approach and discourse analysis methods, the article examines the transformation of church rhetoric from a strategy of preserving institutional structure to the active defense of human rights.

The application of V. Benda's concept of the «parallel polis» and V. Havel's concept of «living in truth» made it possible to deconstruct religious activism as a specific form of socio-political resistance to totalitarian ideology.

The scientific novelty lies in a systematic re-examination of the religious factor as an independent component of anti-totalitarian discourse, which has made it possible to generalize the typology of resistance strategies in Poland, Czechoslovakia, and Hungary based on the criteria of their communicative and organizational structure (institutional, intellectual-underground, and network models). The conceptual link between the social doctrine of the Catholic Church and the theory of the «parallel polis» has been substantiated, revealing the mechanism by which metaphysical categories

(«life in truth», «dignity of the person») were transformed into an effective tool of the human rights movement and the political delegitimization of communist regimes.

It is concluded that religious and ecclesiastical resistance was not only a form of rejection of communist ideology but also a component in the formation of an autonomous space for civil society under totalitarianism. It is summarized that the Catholic Church in Poland, Czechoslovakia, and Hungary transformed into a conduit for a worldview doctrine opposed to the communist regime, based on moral and ethical anthropology. It is highlighted that the Catholic Church's ethical concept undermined the existential foundations of the communist system in Eastern European countries and laid the intellectual groundwork for a gradual, peaceful transition to democratic change.

Key words: religion, church, Eastern Europe, Poland, Czechoslovakia, Hungary, «parallel polis».

Постановка проблеми. Завершення Другої світової війни стало для східноєвропейських країн часом небаченого раніше соціального експерименту з насадження тоталітарної комуністичної ідеології, невід'ємним складником якої був воєнний атеїзм і заперечення права на існування релігії і церкви. Водночас історичний досвід кінця 1940-х – 1980-х рр. засвідчив, що релігія і церква не лише не були витіснені на маргінес історії, але й перетворилися у потужний політичний та етичний чинник консолідації суспільства.

Сьогодні порушена тема набуває особливої актуальності через загрозу в світі посттоталітарних рецидивів та інструменталізації релігії і церкви як механізмів гібридної війни. Вивчення історичного досвіду релігійно-церковної участі у формуванні антитоталітарного дискурсу на прикладі країн Східної Європи уможливить забезпечити стійкість проти ідеологічних маніпуляцій і чіткіше зрозуміти роль релігійно-духовних цінностей для об'єднання суспільства за умов виникнення зовнішніх чи внутрішніх потрясінь. Усвідомлення особливостей використання церкви як інституції ідеологічного контролю чи елемента деокупації свідомості є вкрай важливим для створення архітектури національної безпеки, зокрема й для України.

Аналіз досліджень. Окремі сюжетні лінії, дотичні до нашої теми, знаходимо в науковому доробку як українських, так і європейських істориків. Церковну політику в Чехословаччині (згодом – Чехії) та Польщі розглянуто як в одноосібному доробку М. Палінчака (Палінчак, 2010; 2014), так і за його співавторства з дослідниками О. Андріївим (Палінчак, Андріїв, 2022), Л. Борейко (Палінчак, Борейко, 2010), Л. Мегелою (Палінчак, Мегела, 2022). Науковцями відтворено еволюцію церковної політики в зазначених країнах до кінця ХХ ст. Приділено увагу державно-церковним відносинам, зокрема й під час панування комуністичного режиму. Водночас, поза науковим фокусом залишилися сюжети про формування антирелігійного спротиву державній політиці комуністів.

У працях Ю. Земського та В. Галушак (Земський, Галушак, 2023), Я. Котилка (Котилко,

2022), А. Полякова (Поляков, 2023), Л. Кривої (Крива, 2022), С. Власенко (Власенко, 2023), Л. Шваб і В. Козака (Шваб, Козак, 2024) проаналізовано імперіалістичну політику СРСР на теренах Східної Європи, встановлення влади комуністів після завершення Другої світової війни, висвітлено моделі державно-церковних відносин у Польщі, схарактеризовано процеси трансформації політичної комуністичної системи та закладання підвалин для сучасної ліберальної моделі суспільних відносин, проблему подолання комуністичного минулого як складника національної пам'яті в Словаччині та Чехії, посткомуністичні перетворення в Угорщині. Утім, питання опозиційності й конфронтації з церквою та її духовенством не стали предметом зазначених наукових пошуків, а наукові студії зосереджені переважно на посткомуністичній добі.

Теоретичне осмислення географічних меж Східної та Центральної Європи представлено в розвідці Т. Малого (Малий, 2025). Автором осмислено концептуальні та термінологічні підходи до окреслення просторових меж зазначеного регіону. Зауважимо, що дослідникові бракує чіткого визначення переліку країн, які він уналежнює до ареалу Східної Європи.

Серед європейських учених варто згадати доробок Г. Деві та Л. Леустіана (The Oxford Handbook, 2021), Т. Гартона (Garton, 2002) та С. Зареби (Metamorphoses of Religion, 2022), в якому окремі епізоди присвячені країнам Східної Європи періоду холодної війни, зокрема Польщі та руху «Солідарність». Авторами простежено еволюцію трансформації церкви з маргінального явища в потужний політичний чинник. Слабкою стороною зазначених студій залишається їх дискурсивна нерівномірність – окремі наукові постулати базуються на доволі ґрунтовному якісному аналізові матеріалу, водночас інші є суто описовими. Для праць Т. Гартона та С. Зареби притаманний надмірний полоноцентризм, натомість інші східноєвропейські країни розглянуто як вторинні щодо Польщі.

Таким чином, аналіз наукової літератури засвідчив, що релігійно-церковний чинник у формуванні антитоталітарного дискурсу в країнах Східної

Європи кінця 1940-х – 1980-х рр. не став самостійною сюжетною лінією в науковій літературі.

Мета статті – простежити й узагальнити роль релігійно-церковного чинника у процесах формування і поширення антитоталітарного дискурсу в країнах Східної Європи наприкінці 1940-х – 1980-х рр.

У розвідці зосереджено фокус на трьох східноєвропейських країнах «соціалістичного табору» – Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Вибір зазначених країн зумовлений потребою висвітлити полярні стратегії релігійно-церковного спротиву комуністичному режиму: від відкритої інституційної конфронтації (Польща), до інтелектуального підпілля (Чехословаччина) та низової мережевої самоорганізації (Угорщина).

Виклад основного матеріалу. Концептуалізація релігійно-церковного чинника в системі антитоталітарного опору. Становлення антитоталітарного дискурсу в країнах Східної Європи у другій половині ХХ ст. відбувалося в умовах жорсткої ідеологічної монополії марксистсько-ленінської парадигми. Для цієї світоглядної доктрини релігійно-церковний чинник був рудиментом, що підлягав поступовій, але планомірній ліквідації. Утім, попри непрості історичні події, церква стала тим інститутом, що запропонував суспільству альтернативну систему координат, засновану на етичних і метафізичних засадах, недоступних для комуністичного контролю.

Ключовою подією у формуванні антитоталітарного дискурсу стало проведення Другого Ватиканського собору (1962–1965). Цей епізод започаткував поворот від традиційного антиклерикалізму до концепції «церкви в сучасному світі». У цьому річищі також викристалізувався антитоталітарний вектор, що базувався на запереченні права держави поширювати владу на «всю людину». Це можна пояснити тим, що для церковної парадигми людська гідність була вищою за будь-яку політичну систему (Палінчак, 2023: 98; Документи).

Істотним кроком для католицького світу було ухвалення конституції «*Gaudium et Spes*» (1965), у якій проголошено про небайдужість церкви до політичних і соціальних умов життя. Це заклало підґрунтя для легітимного залучення духовенства до суспільно-політичних процесів. Антитоталітарний дискурс перестав бути лише захистом віри й став захистом гідності людини (Gaudium et Spes, 1965).

Зазначені події сприяли формуванню риторики, що стала фундаментом для релігійно-церковної боротьби з комуністичними режимами в другій половині 1960–1980-х рр. У цьому руслі можемо виокремити два аспекти, на яких церква акцен-

тувала увагу. По-перше, захист совісті – свободу віросповідання сприймали як фундаментальне й невід’ємне право людини, порушення якого відразу ставило владу поза законом. По-друге, правдомовність проти неправди – концепція, що корелювала з моделлю «життя в правді» В. Гавела, стала основою інтелектуального руху й викликом офіційній пропаганді. У такий спосіб релігійну мову трансформовано в мову прав людини, що викликало відчутну підтримку церкви в суспільстві (Gaudium et Spes, 1965).

Центральним елементом формування антитоталітарного дискурсу була актуалізація соціального вчення церкви про цілісну візію суспільного устрою, альтернативну марксистсько-ленінській моделі. Якщо тоталітарна держава будувалася за принципами класової боротьби, централізації та підпорядкування особистості колективу, то релігійний дискурс висунув на перший план засади субсидіарності, солідарності й спільного блага (Gaudium et Spes, 1965; Weigel, 1992).

Принцип субсидіарності означав, що вищі державні інстанції не мали права втручатися у справи нижчих (родини, громади, церкви), якщо останні могли самостійно впоратися. За умов тоталітаризму цей акцент став ідеологічним викликом проти державного всевладдя, узаконюючи право суспільства на самоорганізацію (Weigel, 1992: 195–196).

Доповненням попереднього постулату була ідея солідарності – церква запропонувала розуміти цей концепт не як класову єдність пролетаріату, а як моральну відповідальність кожної людини за іншу. Згодом це стало етичним фундаментом для створення незалежних профспілок і правозахисних груп (Weigel, 1992: 153–155).

Підґрунтям для інтелектуального спротиву комуністичній системі, особливо в Чехословаччині та Польщі, стала концепція чеського філософа В. Бенди «паралельного полісу» – спроби побудувати паралельні державні структури, що функціонували на засадах етики всередині тоталітарної системи. Така модель дозволяла стверджувати, що суспільство є первинним, а держава – лише його службовим інструментом (Benda, 1985: 111–118).

В. Бенда пропагував ідею створення паралельних структур у шести сферах – культурі, освіті та науці, інформаційній системі, економіці, зовнішній політиці, політичних структурах. Лейтмотивом ідеї «паралельного полісу» була відмова від насильства, а головною зброєю були – етика, професіоналізм і солідарність (Benda, 1985: 111–123).

За умов, коли всі громадські організації були інструменталізовані державою, церква залиши-

лася єдиними легітимним простором, у якому людина могла відчути себе вільно без підпорядкування офіційній партійній доктрині. Фактично церковна інституція у східноєвропейських країнах оголосила аксіологічний виклик офіційній марксистсько-ленінській ідеології.

Підсумовуючи, зазначимо, що складниками концептуалізації антитоталітарного дискурсу в країнах Східної Європи стали інституційна трансформація, антропологічний поворот і практичне втілення моделі «паралельного полісу». Церква створила автономний публічний простір, вільний від державної цензури, а релігійна мова стала мовою боротьби за права людини, замінивши класову риторику категоріями гідності особистості й правди.

Регіональні моделі релігійно-церковного спротиву. *Польська модель* є показовим прикладом того, як релігійна інституція може не просто співіснувати з тоталітарним режимом, а перетворитися на його головного ідеологічного антагоніста.

Ми цілком солідаризуємося з позицією М. Палінчака, стверджуючи, що унікальність польського досвіду була зумовлена неспроможністю комуністичного режиму маргіналізувати церкву чи перетворити її на лояльний інструмент влади. Навпаки, релігійна інституція стала головним суб'єктом формування антитоталітарного дискурсу й еволюціонувала від захисту власних прав до провідника загальнодемократичних перетворень у суспільстві (Палінчак, 2023: 97).

Підґрунтя для польської моделі заклав Прімас Тисячоліття, кардинал С. Вишинський (1901–1981). Його доктрина базувалася на переконанні, що польська нація і католицизм є онтологічно нерозривними. Церковний владика запропонував суспільству парадигму, згідно з якою комунізм розглядали як іноземне тимчасове явище, а католицька церква була вічним охоронцем національного суверенітету (Weigel, 1992: 104–109).

1978 р. на папський престол у Ватикані зійшов польський кардинал Кароль Войтила (Папа Римський Іоанн Павло II), що означало для католиків перетворення їхньої віри на політичну силу. Його заклик «Не бійтеся!», виголошений у жовтні 1978 р. на Площі Св. Петра в Римі, став уособленням нової епохи та змін у самій церкві, а також гаслом для антикомуністичної боротьби. 1979 р. очільник Ватикану здійснив перший візит до Польщі, що стало істотним каталізатором антитоталітарного дискурсу. Діяльність першоієрарха католицької церкви сприяла аксіологічній революції і вивищенню людської гідності над політичними постулатами комуністичної ідеології (Юраш, 2005: 269–287).

Паралельно в середині 1970-х рр. відбулося зближення католицьких інтелектуалів і світських дисидентів, зокрема А. Міхніка та Я. Куроня. Католицька церква стала інтелектуальним майданчиком, на якому формувалися паростки майбутнього демократичного суспільства.

У вересні 1980 р. у Польщі утворено незалежну профспілку «Солідарність», яка переросла в широкий суспільно-політичний антикомуністичний рух. З цього часу польська модель перейшла до фази відкритого соціального посередництва, а церква стала ідейним підґрунтям для профспілкового руху (Garton, 2002).

Польська влада вбачала в «Солідарності» серйозну загрозу своїй владі та запровадила в 1981 р. в країні воєнний стан. Попри це, антикомуністична діяльність не була припинена, а навпаки набула інтенсивності. За цих умов католицька церква стала майданчиком відвертих дискусій, друку самвидаву та проведення культурних заходів, що були під заборонаю (Garton, 2002).

Поширення антитоталітарного дискурсу відбувалося, зокрема, й через публічні промови та виступи служителів католицької церкви. Особлива заслуга належить отцю Єжи Попелушці (1947–1984). Проповідуючи, він закликав перемогти зло (комуністичний режим) добрими справами, що стало ідейною вершиною антикомуністичних настроїв у суспільстві. 1984 р. влада вдалася до репресій проти священника, що остаточно позбавило режим моральної легітимності у сприйнятті суспільства, а спротив набув всенародного характеру. Зрештою, 1989 р. відбулися вибори, на яких «Солідарність» здобула тотальну перемогу над комуністичною владою, що започаткувало в Польщі демократичні зміни (Weigel, 1992).

Таким чином, польський досвід засвідчив, що католицька церква була серйозним політичним актором у суспільстві й відігравала ключову роль у формуванні антитоталітарного дискурсу. Вона сформувала парадигму істини, що зробила існування комуністичних ідей неможливим на рівні свідомості людей.

Чехословацька модель відрізнялася від польської через вищий рівень секуляризації суспільства та жорсткіший репресивний апарат влади, який після подій «Празької весни» 1968 р. упродовжив у країні політику «нормалізації». Якщо в Польщі церква відкрито виступала опозиційно до влади, то в Чехословаччині вона стала осередком інтелектуально-екзистенційного підпілля. За умов майже повної інституційної паралізації церкви з боку держави виникла потужна «підпільна церква» (*Ecclesia silentii*), що стала інтелектуаль-

ним і моральним осердям дисидентського руху (Чечелюк, 2025: 227).

Після жорсткого придушення революції 1968 р. режим Г. Гусака встановив усеохопний контроль над католицьким духовенством. З ініціативи влади утворили колабораціоністську організацію священників «*Rasem in Terris*», що ставила за мету послабити в країні вплив Ватикану та розмити зсередини анти тоталітарний потенціал церковних ієрархів. Прикметно, що церковний клір масово відмовився співпрацювати з цією організацією, що стало маркером моральної чистоти й заклало підвалини для дискурсу «життя в правді». За таких умов спротив комуністичному режиму перейшов до підпілля (Weigel, 1992: 174–185).

Прагнучи встановити над католицькою церквою контроль, влада заборонила діяльність низки орденів і обмежила кількість священнослужителів. Відповіддю церкви було створення таємної ієрархії та феномену «церкви без стін», коли церковнослужителі діяли конспіративно й повсюди – в лікарнях, на заводах, будинках вірян тощо. Це було практичним утіленням ідеї «паралельного полісу» В. Бенди на чехословацькому ґрунті.

1977 р. у Чехословаччині створили правозахисне товариство «Хартія-77», що об'єднало в своїх лавах колишніх комуністів-реформаторів і християнських мислителів, зокрема В. Гавела та Т. Галіка. Ідейною основою для їх діяльності стала концепція християнської антропології, для якої людина мала божественне походження і не могла бути обмеженою чи «скасованою» державою. 1978 р. В. Гавел підготував есе «Сила безсилих», у якому виклав свою парадигму «життя в правді», що стала не лише політичним гаслом, а фундаментальною моральною категорією, яка згуртувала світських і релігійних дисидентів у країні (Чечелюк, 2025: 229; *The Power of the Powerless*, 1985: 23–97).

Особливе місце в чехословацькому анти тоталітарному дискурсі посіла інтелектуальна конвергенція між концепцією «життя в правді» та теологією «малих справ», яку практикували в середовищі підпільної церкви. Гавелівський заклик до подолання комуністичної системи через індивідуальну відмову від участі в ритуалах брехні влади знайшов теологічне обґрунтування в діяльності таємних громад. Для християнського підпілля «життя в правді» стало не просто політичною стратегією, а формою щоденного аскетизму. У теології «малих справ» стверджувалося, що в умовах тоталітарної блокади великих соціальних змін опір треба перенести до сфери мікросоціальних практик – сумлінної праці, морального вихо-

вання дітей, збереження справжньої церковної діяльності поза державним контролем (*The Power of the Powerless*, 1985: 23–97).

Тривалий час офіційне керівництво католицької церкви в Чехословаччині було обережним у відносинах з комуністичною владою. Утім, на початку 1980-х рр. під впливом Папи Римського Іоанна Павла II кардинал Франтішек Томашек (1899–1992) змінив власну позицію. За його підтримки 1985 р. відбулося офіційне відзначення 1100-річчя з дня смерті Св. Мефодія. Цей захід, на якому зібралося понад 150 тис. осіб, перетворився на першу масову антикомуністичну демонстрацію з вимогами послаблення антицерковної політики. 1987 р. очільник чехословацької католицької церкви ініціював запровадження програми з духовного ренесансу, що остаточно перевело релігійний дискурс до руслу боротьби за громадянські права й свободи й стало прологом до «Оксамитової революції» 1989 р. (Палінчак, 2014: 204).

Таким чином, для чехословацької моделі анти тоталітарного дискурсу притаманна передусім підпільна діяльність церкви через систему культури, етику й інтелектуальну свободу. Навіть попри значну секуляризацію чехословацького суспільства, католицька церква відіграла вагомий роль в організації антикомуністичного спротиву.

Для угорської моделі притаманні унікальні особливості, що виразилися у внутрішній диверсифікації церковного життя. На відміну від польської монолітної структури чи чехословацького інтелектуального підпілля, в Угорщині відбувся болючий розкол між офіційною церковною ієрархією, що пішла на компроміс з режимом Я. Кадара, та звичайними громадами, що стали фундаторами анти тоталітарного дискурсу (Hungary, 1995).

В еволюції угорського релігійного спротиву можна виокремити два напрями – період «непохитності» за часів кардинала Йозефа Міндсенті (1892–1975) та час «базових громад» отця Дьордя Буланї. Водночас угорський досвід проілюстрував, що анти тоталітарний дискурс може зміщуватися з інституційного рівня на щабель малих соціальних груп.

Примас Угорщини Йозеф Міндсенті був стійким борцем проти комуністичного режиму. Він відмовився визнати легітимність комуністичної влади, за що був заарештований 1949 р. Каткування і репресії перетворили кардинала на живий символ спротиву тоталітаризму. 1956 р. під час революції він виступив із закликом відновити свободу совісті й демократичні інституції у країні. Утім, невдача революції змусила кардинала шукати притулку

в посольстві США в Будапешті, в якому він провів 15 років. Це створило унікальне явище «присутності через відсутність» – церковний лідер був фізично ізольований, але його постать залишалася потужним моральним цензором для комуністичного режиму. Після 1956 р. офіційна церковна ієрархія прийняла правила гри від влади, що призвело до втрати авторитету церкви серед молоді та інтелігенції і створило передумови для виникнення альтернативного дискурсу (Палінчак, 2014: 180–182).

У 1970–1980-х рр. справжній антитоталітарний опір перемістився на рівень низових осередків, найвідомішим серед яких був «Бокор» під проводом отця Дьордя Буланьї. Цей рух базувався на трьох стовпах – «базових громадах», радикальному пацифізмі та теології спільноти й бідності. Очільник руху вважав, що офіційна церковна інституція надто вразлива до шантажу з боку влади, а тому доцільно боротися з комуністичним режимом на рівні малих «базових громад» чисельністю 10–15 осіб. У таких общинах не було жорсткої ієрархії – кожен мав право брати участь в обговоренні будь-яких питань, що було прямими викликом офіційній церкві та партії (Jobbágy, 2015).

Отець Буланьї стверджував, що християнин повинен уникати насильства, оскільки це суперечить заповіді любові. Це вчення про радикальний пацифізм було найнебезпечнішим для тоталітарного режиму. Воно призвело до того, що з середини 1970-х рр. члени «Бокору» відмовлялися від служби в угорській армії (Jobbágy, 2015: 328–330).

Теологія спільноти й бідності припускала спільне використання майна та допомогу нужденним, ігноруючи органи соціального захисту держави. У такий спосіб учасники руху «Бокор» створили фактично «паралельну економіку» всередині своїх груп. Унікальність діяльності цієї організації полягала в тому, що її учасникам доводилося протистояти на два фронти – правлячій партії та державі, а також офіційній церковній інституції. Угорська конференція єпископів, яка намагалася підтримувати з владою крихкий мир, убачала в «Бокорі» небезпечних єретиків. Це призвело до відсторонення від служби отця Дьордя Буланьї 1982 р., але істотно не вплинуло на формування антитоталітарного дискурсу. Зрештою, наприкінці 1980-х рр. комуністичний режим в Угорщині зазнав краху (Jobbágy, 2015).

Таким чином, угорська мережева модель релігійно-церковного спротиву є унікальним прикладом внутрішнього диверсифікованого спротиву, що розвивався в умовах глибокого розколу між офіційною католицькою ієрархією та низовими «базовими громадами».

Висновки. Доведено, що за умов тоталітарного режиму в країнах Східної Європи наприкінці 1940-х – 1980-х рр. релігійно-церковні інституції змінилися із суто культових осередків у простір «паралельного полісу», в якому церква набула ролі як суб'єкта спротиву. Церковна організація стала не лише опозиційною структурою тоталітарному режиму, але й альтернативною публічною сферою зі своїм символічним капіталом, мовою та мережею комунікацій, невідконтрольних державі.

Установлено, що в Польщі, Чехословаччині та Угорщині відбувся дискурсивний перехід від релігійної догматики до антропоцентризму, що виявилось в інтеграції концепції прав людини з наповненням її трансцендентним змістом. Теза про людину як образ Божий стала потужним інтелектуальним інструментом і серйозним викликом для тоталітарної антропології.

Узагальнено, що релігійно-церковний чинник у формуванні антитоталітарного дискурсу реалізувався через різні стратегічні матриці. Польська модель була поєднанням релігійної та національної ідентичностей, а католицька церква стала в авангарді масового суспільного протесту. У чехословацькій та угорській концепціях акцент був на внутрішній еміграції та створенні підпільних «паралельних полісів», зосереджених на збереженні моральної автономії особистості.

Простежено, що церковний спротив відіграв вирішальну роль у підриві метафізичних основ марксистсько-ленінської концепції і поширенні антитоталітарного руху. Через етичну концепцію «життя в правді» замість «життя в брехні» релігійні інституції заклали морально-психологічні підвалини до мирних революцій 1989 р. і краху комуністичної системи.

У сучасному контексті згаданий історичний досвід є застереженням проти спроб інструменталізувати релігію для нової авторитарної консолідації, що підкреслює потребу подальшого вивчення механізмів взаємодії релігійно-духовних і політичних інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Власенко С. Подолання комуністичного минулого як складова політики національної пам'яті Словацької Республіки та Чеської Республіки. *Аспекти публічного управління*. 2023. Т. 11. № 1. С. 55–63. DOI: <https://doi.org/10.15421/152308>.

2. Документи II Ватиканського Вселенського Собору (1963–1965). URL: https://katekhytyka-6.blogspot.com/p/blog-page_10.html (дата звернення: 01.04.2026).
3. Земський Ю., Галушчак В. Імперіалістична суть політики СРСР на теренах Східної Європи: джерела її витоків та прояви спадкоємництва в сучасності. *Матеріали всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 24 лютого 2023 р.)*. Хмельницький : ХКТЕІ, науковий відділ, 2023. С. 64–69.
4. Котилко Я. М. Модель державно-церковних відносин у Республіці Польща. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 4. С. 35–45. DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2022.04.04>.
5. Крива Л. Особливості формування демократичних традицій Польщі та України (наприкінці 1980-х – середини 1990-х рр. XX століття). *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2022. Вип. 5 (65). С. 16–21. DOI: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5\(65\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5(65)-3).
6. Малий Т. Регіональні межі Центральної та Східної Європи: проблема термінології чи наслідок геополітичної динаміки? *Modern Historical and Political Issues*. 2025. Vol. 51. 246–257. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2025.51.246-257>.
7. Палінчак М. М. Держава і церква у Чехословаччині в 40-50-х роках XX століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*. 2010. Вип. 24. С. 146–150. URL: <https://lnk.ua/dUikeH6Lk> (дата звернення: 23.03.2026).
8. Палінчак М. М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. 406 с.
9. Палінчак М. М., Андрійов О. Б. Державно-церковні відносини у Республіці Польща в умовах політичних трансформацій. *Регіональні студії*. 2022. № 34. С. 96–100. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.34.16>.
10. Палінчак М. М., Борейко Л. О. Церковна політика у Чеській республіці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2010. Вип. 4–5. С. 193–196.
11. Палінчак М. М., Мегела Р. Р. Особливості державно-церковних відносин в Чеській республіці в історичній ретроспективі. *Регіональні студії*. 2022. № 28. С. 20–23. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.3>.
12. Поляков А. В. Східна Європа у світлі постколоніального дискурсу: аналіз наукових досліджень. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2023. Вип. 36. С. 167–176. DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288717>.
13. Чечелюк О. Ю. «Хартія-77» як приклад опору режиму «нормалізації» та боротьби за права людини. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Том 36 (75). № 2. С. 226–232. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.33>.
14. Шваб Л., Козак В. Посткомуністичні перетворення в Угорщині: стратегія «Плану Бокроша» (1990–1998). *Modern Historical and Political Issues*. 2024. № 49. С. 248–255. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2024.49.248-255>.
15. Юраш А. Папа Іоанн Павло II. Харків : Фоліо, 2005. 360 с.
16. Garton T. *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven Yale University Press, 2002. 448 p.
17. Gaudium et Spes. Pastoral Constitution on the Church in the Modern World. *Vatican Archive*. 1965. URL: <https://lnk.ua/CwcEuSfkq> (дата звернення: 02.04.2026).
18. Hungary in the Twentieth Century / I. Romsics. Budapest : Boulder, Colo, 1995. 414 p.
19. Jobbágy A. The Ideology of the Hungarian Catholic «Bokor» Movement through the Writings of György Bulányi, 1970s–1980s. *Journal of religion in Europe*. 2015. № 8. P. 321–334. DOI: <https://doi.org/10.1163/18748929-00804005>.
20. Metamorphoses of Religion and Spirituality in Central and Eastern Europe / S. Zareba et al. London & New York : Routledge, 2022. 290 p.
21. The Oxford Handbook of Religion and Europe. (2021) / G. Davie, L. Leustean. Oxford University Press, 880 p.
22. The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe / ed. by J. Keane. Armonk, New York : M. E. Sharpe, Inc., 1985. 240 p. URL: <https://lnk.ua/iGUnN7GcN> (дата звернення: 30.03.2026).
23. Weigel G. *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism*. New York, Oxford : Oxford University Press, 1992. 272 p. URL: <https://archive.org/details/finalrevolutionr00weig/mode/2up> (дата звернення: 25.03.2026).

REFERENCES

1. Vlasenko, S. (2023). Podolannia komunistychnoho mynuloho yak skladova polityky natsionalnoi pamiaty Slovatskoi Respubliky ta Cheskoi Respubliky [Overcoming the Communist Past as a Component of the National Memory Policy of the Slovak Republic and the Czech Republic]. *Aspekty publicznego upravlinnia*, 11, 1, 55–63. DOI: <https://doi.org/10.15421/152308> [in Ukrainian].
2. Dokumenty II Vatykanskooho Vselenskoho Soboru (1963–1965) [Documents of the Second Vatican Council (1963–1965)]. URL: https://katekhytyka-6.blogspot.com/p/blog-page_10.html (accessed: 01.04.2026) [in Ukrainian].
3. Zemsky, Yu., Halushchak, V. (2023). Imperialistychna sut polityky SRSR na terenakh Skhidnoi Yevropy: dzherela yii vytkov ta proiavy spadkoiemnytstva v suchasnosti [The Imperialist Nature of the USSR's Policy in Eastern Europe: Sources of Its Origins and Manifestations of Continuity in the Present]. *Materialy vseukr. nauk.-prakt. konferentsii (m. Khmelnytskyi, 24 liutoho 2023 r.)*. Khmelnytskyi : KSTEU, Research Department, 64–69 [in Ukrainian].
4. Kotylko, Y. M. (2022). Model derzhavno-tserkovnykh vidnosyn u Respublitsi Polshcha [The Model of State-Church Relations in the Republic of Poland]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 4, 35–45. DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2022.04.04> [in Ukrainian].
5. Kryva, L. (2022). Osoblyvosti formuvannia demokratychnykh tradytsii Polshchi ta Ukrainy (naprykintsi 1980-kh – seredyny 1990-kh rr. XX stolittia) [Features of the Formation of Democratic Traditions in Poland and Ukraine (Late 1980s–

Mid-1990s)]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom*, 5 (65), 16–21. DOI: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5\(65\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5(65)-3) [in Ukrainian].

6. Malyi, T. (2025). Rehionalni mezhi Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: problema terminologii chy naslidok heopolitychnoi dynamiky [Regional Boundaries of Central and Eastern Europe: A Terminological Problem or a Consequence of Geopolitical Dynamics?]. *Modern Historical and Political Issues*, 51, 246–257. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2025.51.246-257> [in Ukrainian].

7. Palinchak, M. M. (2010). Derzhava i tserkva u Chekhoslovachchyni v 40-50-kh rokakh XX stolittia [The State and the Church in Czechoslovakia in the 1940s and 1950s]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Istorii*, 24, 146–150. URL: <https://lnk.ua/dUikeH6Lk> (accessed: 23.03.2026) [in Ukrainian].

8. Palinchak, M. M. (2014). Derzhava i tserkva u postsotsialistychnykh suspilstvakh (na prykladi krain Tsentralnoi Yevropy ta Ukrainy) [The State and the Church in Post-Socialist Societies (Based on the Example of Central European Countries and Ukraine)] : monohrafiia. Uzhhorod: Polygraphcenter «Lira», 2014. 406 p. [in Ukrainian].

9. Palinchak, M. M., Andriiv, O. B. (2022). Derzhavno-tserkovni vidnosyny u Respublitsi Polshcha v umovakh politychnykh transformatsii [State-Church Relations in the Republic of Poland in the Context of Political Transformations]. *Rehionalni studii*, 34, 96–100. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.34.16> [in Ukrainian].

10. Palinchak, M. M., Boreiko, L. O. (2010). Tserkovna polityka u Cheskii respublitsi [Church Policy in the Czech Republic]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Mizhnarodni vidnosyny*, 4–5, 193–196 [in Ukrainian].

11. Palinchak, M. M., Megela, R. R. (2022). Osoblyvosti derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Cheskii respublitsi v istorychnii retrospektyvi [Features of State-Church Relations in the Czech Republic in Historical Retrospective]. *Rehionalni studii*, 28, 20–23. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.3> [in Ukrainian].

12. Polyakov, A. V. (2023). Skhidna Yevropa u svitli postkolonialnoho dyskursu: analiz naukovykh doslidzhen [Eastern Europe in the Light of Postcolonial Discourse: An Analysis of Scholarly Research]. *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, 36, 167–176. DOI: <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288717> [in Ukrainian].

13. Chechelyuk, O. Yu. (2025). «Khartiia-77» yak pryklad oporu rezhymu «normalizatsii» ta borotby za prava liudyny [«Charter 77» as an example of resistance to the «normalization» regime and the struggle for human rights]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 36 (75), 2, 226–232. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.33> [in Ukrainian].

14. Schwab, L., Kozak, V. (2024). Postkomunistychni peretvorennia v Uhorshchyni: stratehiia «Planu Bokrosha» (1990–1998) [Post-Communist Transformations in Hungary: The Strategy of the «Bokros Plan» (1990–1998)]. *Modern Historical and Political Issues*, 49, 248–255. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2024.49.248-255> [in Ukrainian].

15. Yurash, A. Papa Ioann Pavlo II [Pope John Paul II]. Kharkiv: Folio, 2005. 360 p. [in Ukrainian].

16. Garton, T. (2002). *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven Yale University Press, 448 p.

17. Gaudium et Spes. (1965). Pastoral Constitution on the Church in the Modern World. *Vatican Archive*. URL: <https://lnk.ua/CwcEuSfkq> (accessed: 02.04.2026)

18. *Hungary in the Twentieth Century*. (1995) / I. Romsics. Budapest : Boulder, Colo, 414 p.

19. Jobbágy, A. (2015). The Ideology of the Hungarian Catholic «Bokor» Movement through the Writings of György Bulányi, 1970s–1980s. *Journal of religion in Europe*, 8, 321–334. DOI: <https://doi.org/10.1163/18748929-00804005> (accessed: 02.04.2026)

20. *Metamorphoses of Religion and Spirituality in Central and Eastern Europe*. (2022) / S. Zareba et al. London & New York : Routledge, 290 p.

21. *The Oxford Handbook of Religion and Europe*. (2021) / G. Davie, L. Leustean. Oxford University Press, 880 p.

22. *The Power of the Powerless: Citizens against the State in Central-Eastern Europe*. (1985) / ed. by J. Keane. Armonk, New York : M. E. Sharpe, Inc., 240 p. URL: <https://lnk.ua/iGUnN7GcN> (accessed: 30.03.2026)

23. Weigel, G. (1992). *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism*. New York, Oxford : Oxford University Press, 272 p. URL: <https://archive.org/details/finalrevolutionr00weig/mode/2up> (accessed: 25.03.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 27.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

